

Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 11, Sayı: 71, Ağustos 2024, s. 36-45

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.77880>

Doç. Dr. Hüsniddin ESHONQULOV

Buhara Devlet Üniversitesi Özbekistan Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü,

husniddin.eshonqulov72@mail.ru

Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-4805-3879>

Doç. Dr. Taner NAMLI

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, taner.namli@inonu.edu.tr

MÜMTAZ BEDİİ ESERLERE ŞERH YAPMA KAVRAMI: ORTAK VE KENDİNE HASLIKLAR

Özet

Makalede bedii eserlere şerh yapma kavramı, onun bir iri hacimli eserin bir kitap halinde şerh edilmesi, nazmın belli bir türünde yazılan esere şerh yapma gibi kendine has geleneklerinin mevcut olduğu söz konusu olmuştur. Bununla birlikte, onda “tahlil”, “telkin”, “tefsir” ve “tevil” gibi terimlerin bir kaç niteliklerine göre “şerh”e yakın anlamda kolanması, onlar arasındaki ortaklığın Rahmani kelamı ya da bedii, bilimsel, felsefi, dini, tasavvufi eserleri bilim dalı uzmanları, iri araştırmacı bilginler tarafından okuyucuya anlatmada tezahür edilmesi, gerçi bazen bazı incelemelerde “ayet şerhi” kelime birliği kolanılsa da, onu ayetin izahi, tefsiri anlamında kabuk etmenin uygunluğu hem de aynı kavramların kendine haslıkları kaynaklara dayanılmış halde belirtilmiştir. Şerhde tahlil ve telkine has netelikler, mevcüt olsa da, ama onun bir araştırma ya da telkin sayılmaması, tehlil, kendi kapsamının genişliği, bilim dalı uzmanı ya da kamuya tahmin edilme karakteri ve bu gibi nitelikleriyle onun şerhten fark edilmesi, şerhte çoğunlukla okuyucuya anlatılması zor olan ilahi-irfani kavram ve deyimler, temsil ve timsal gibileri basit bir biçimde anlatmanın itibara alınması, aynı cihetine göre şerhin komuya tahmil edilmesi gibiler tahlillere dayanarak açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: Şerh, tefsir, tevil, tahlil, telkin

CONCEPT OF EDITING OF CLASSICAL LITERARY WORK: COMMONALITY AND SPECIFICITY

Abstract

The article discusses the concept of interpretation of a work of art, its unique traditions, such as the interpretation of a large work in the form of a book, the completion of comments on a work of a particular genre of lyrical type. It includes the use of terms such as “tahlil” (“analysis”), “talqin” (“interpretation”), “tafsir” (“decoding”) and “taawil” (“denomination”) in the sense of “commentary”. The fact that Divine word or artistic, scientific, philosophical, religious manifestation of the mystical works are explained to the reader by the experts in the field, and the major researchers, although in some places the phrase "verse commentary" is used, it is expedient to understand it in the sense of interpretation of the verse, and the specificity of the same concepts determined based on sources. Although there are elements characteristic of analysis in the review, but it is not considered research or interpretation, the analysis differs from the review by the breadth of its scope, the nature of being intended for the specialist or the public, and similar classifications, and the review is often understood by the reader. complex theological-mystical concepts and phrases, metaphors and similes, etc., are revealed on the basis of analyzes such as the simple interpretation of them, and, accordingly, the commentary is directed to the public.

Keywords: comment, interpretation (explanations to the parts of Koran), denomination (explanations of multi-meaning words in the parts of Koran), analysis, interpretation

GİRİŞ

“Şerh”, arapça kelime olarak, “açıklama”, “anlatma” gibi anlamlarda kullanılır. Terim olarak belli bir kitap ya da eseri imkanı oldukça basit bir biçimde anlatmayı bildirir. Şerh, eserin yazarı, yayımcısı, çevireni ya da bilim dalı uzmanı tarafından uygulanıp, onda yorumlanacak eserin hangi bir dönemde ilişkiliği, onun o dönem olay-hadiseleri, insanları, bilimiyle bağlılığı, belli bir sebeplere göre eserde dolu ayrıntıları ifade edilmeyip, yazar tarafından işarede bulunan olayların mahiyeti hakkındaki bilgilerden oluşur. Bununla birlikte, şerhte eserdeki yorumlanması gereken kelime, kelime birliği ve cümlelerin mahiyeti de açıklanır. O genellikle yorumlanması getirilen metinden sonra makale ya da bilgi sıfatında yer alır. Şerh, “tahlil”, “telkin”, “tefsir” va “tevil” terimlerle yakın anlamda kollansa da bile, onların arasında ortak yönler ve kendine haslıklar mevcuttur. Bu gibi ortak ve kendine haslıkları net ve açık duruma kavuşturmak, şerh ve ona yakın anlamı taşıyan kavramların mahiyetini belli etme hem de şerhin bedii eseri açıklamaktaki görevini netleştirme olanağını sağlar.

1. Mümtaz bedii eserlere şerh yapma geleneğine has nitelikler

Badiiyet örnekleri, özellikle, klasik bedii eserler şerhinde şerh yapmakla ilgili özelliklerşn mevcut olduğu bellidir. Mesela, onda *bir iri hacimli eserin bir kitap halinde şerh edilmesi* uğurlanır. Söfi Allayar’ın “Sebatül-acizin” eseri, bunun en önemli bir örneğidir. Bu kitap, şairin fars dilinde yazılan “Meslekül-müttakin” eserinin türk dilinde kendi tarafından hazırlanan kısaca beyanı sayılır. “Meslekül-müttakin”da islami kuralların sorunları, Kurani Kerim ve sünnet talepleri esasında beyan edildiğiden dolayı o eski okulların yukarı sınıflarında

ders kitabı olarak okutulmuştur. Şair, “Sebatül-acizin”i “yaranlar”, yani mürid ve arkadaşların ricada bulunduğu rağmen yazdığını beyan etmiştir. “Sebatül-acizin”de kısa bir sura içerisinde şöhret kazanmıştır. Onun metnide arap, fars dillerindeki ve başka Türk lehcelerindeki kelimelerin ağırlık yaptığından dolayı eseri basit bir dilde şerh etmeye ihtiyaç oluşmuştur. Taciddin Yolçukulu, bu görevi kendinden ricada bulunan kızı Azize’nin isteğine rağmen yerine getirdiği için “Sebatül-acizin”e yapılan şerhi “Risalei Aziza” olarak adlandırmıştır [Рисолаи Азиза 2000, 256]. “Sebatül-acizin”e yine bir şerh kitabı Sayyid Habibullah ibni Sayyid Yehyahan al-Fergani al-Kabuli yazmıştır. Onun şerh kitabı, “Hidayetül-talibin” adını taşıyor [Рисолаи Азиза 2000, 4]. “Sebatül-acizin”e yazılan geleneksel şerhlerde çoğunlukla onun anlamını izahlama, nazariitibara alınmıştır. Onun nazımda yazıldığı, şekliyle ilgili niteliklerine ise şerhlerde çok az yer bırakılmıştır. Bu nadir bir esere modern şerh yazıp, onu “Revayihür reyhan” (“Reyhanan yayılan güzel kokular”) diye adlandıran Prof. Dok. Reşid Zahid’in bakışlarına göre: “...belli bir kaynağı öğrenmek için onun anlamının izahıyla kanıklanmak, şerhi sadece o kaynağa uygun bir duruma getirir, şerh yapma döneminde ele geçen tecrübenin yaygınlaşmasına olanak sağlamıyor. Dolayısıyla anlam incelemesiyle muvazi bir durumda şekile ciddi diikat etmek gerekiyor” [Зоҳид 2018, 6]. “Revayihür reyhan”da yorumcu aynı meseleyi nazariitibara almakla birlikte onun yine bir önemli niteliği de yerine getirdi. “Sebatül-acizin”, kendi döneminde çok ünlü olduğundan dolayı onun el yazma ve taş basma nüshaları de gayet çoktur. Onlardaki metinle ilgili farklılıkları karşılıklı öğrenerek eserin aslına yakın bir nüshasını vücuta getirmek, eserdeki mana ve ana fikri anlamak bakımından önemli sayılır. “Revayihür reyhan”da “Sebatül-acizin”in şerh için tefsiriye edilen metni, ilk defa metin çalışmaları incelemelerinde bulunup, onun bilimsel ve eleştirel metni yorumlama için esas olduğu dikkata değerlidir.

İslami kuralların sorunlarına adanan “Sebatül-acizin”e benzeyen esrlere şerh yazma zorunluğu olduğu gibi tasavvufi terim ve kavramlardan bahseden eserlere de yorumlama yapma ihtiyacı olmuştur. XIII-XIV.yüzyılın ünlü arif ve şairlerinden biri olan Şeyh Sadüddin Mahmut bin Eminiddin Abdülkerim bin Yehya Şabüsteri (h. 687/m. 1289 – h.720/m.1321), kendinin “Gülşani raz” eserinde tasavvuf öğretisinin önemli sorun ve terim-kavranlarını nazımda telkin etmiştir. Horosan’lı şeyh-şair Emir Hüsayın Hüravi’nin kendi dönemi ilim adamlarının ilgisiyi çeken sorularından oluşmuş nazımda yazılan şiirsel mektubuna cevap tarzında oluşan Mahmut Şabüsteri’nin “Gülşani raz” eseri, Sahipkıran Emir Timur’un da çok okup, hoşuna giden bir kitabı olmuştur. Bu eser, Mahmut Şabüsteri adını cihana tanıtmıştır. XVI.yüzyıldan itibaren “Gülşani raz”ı şerh etme geleneği başlanmıştır. Nimetullah Veli’nin “Ravzai ethar” (“Temiz bağ”) ve Şemsiddin Muhammed Lahici’nin “Mefatehül-icaz fi şerhi “Gülşani raz” (“Mucizeler anahtarı ya da “Güşani raz” şerhi”) adıyla taşıyan şerhler, çok ünlü olmuştur [Очиов 2013, 3-10].

Nazmın belli bir türünde yazılan esere şerh yapma geleneği de, yorumculuğun ağırlık yapan bir dalı sayılır. Akademik B.Valixöcayev, Nekşibendilik’in Bahaiddin hazretlerinden sonraki büyük piri sayılan Hoca Ahrar hazretlerinin çeşitli sosyal faaliyette bulunmakla birlikte yapıcılıkla da uğraştıklarını da itiraf ederek, “Risalei hevariye” adıyla taşıyan eserlerini de nitelentirmiştir. Onda ifade edildiğine göre, bu eser çok ünlü bir şair Ebü Seyit Ebülhayır’ın bir rubaisi şerhine adanmıştır. Bu önemsiz değildi. Çünkü bu rubai, Hoca Ahrar’a kadar geçen zamanda da çok ünlü olup, onun şerhine adanarak Seyit Nimetullahi Veli üç risale, Emir Seyit Kasim Envar bir risale ve Şeyh Azari de bir risale yazmışlardı [Валихўжаев 1994, 75]. Edabiyatçı E.Açilov, işbu ünlü rubainin metni ve onun Özbekçe çevirimine kendisinin “Gülşeni raz” tercümesine adanan önsöz makalesinde yer yermiştir:

Hevra ba nazara-i nigarem sef zad,
Rizvan ba ceb bimand-u, kef ber kef zad.
On xali siyah ber on rüh mütref zad,
Ebdal zi bim cheng der Müshef zad [Очиов 2013, 5].

Anlamı: “Hurlar, nigarimi görmek için sıraya dizildiler. Rizvan (cennatin kapı ağası) da hayret ederek, alkışlayabışladı. O siyah benekli (sevikli), yüzünü perdeyle örtüğünde, ebdal (Allah’ın has bendeleri, yakınları), korktuğundan Kuran’a parmak vurdu”.

Rubaide irfani terimlerin kullanılması, onun dış ve iç manalarını derin anlamak gereksinimi oluşturmuştur. Dolayısıyla rubaiye böylece şerhler yapılmıştır. Aynı nedenle “Übeydi” mahlasıyla sanatsal icat eden Buhara hanı Übeydülhan’ın (1486-1540) tasavvuf yönünde yazılan bir kaç rubailerine de şerhler yapılmıştır. Hasanhoca Nisari’nin malumatına göre bilginler önderi Mevlana Esamiddin İbrahim, inşa yazdığı çok manaları mucizeli ve kısa kelamla beyan etme salahiyetine sahip olmuştur. O hazret Übeydülhan’ın öleden sonra arap dilinde doğaçtan söylediği bir rubaisiye akşama kadar bir dönemde bir arapça risale tasnif etmeye yetişmiştir. Bu rubainin her bir dizisi hakkında altı yüz elli mana söylemiştir [Нисорий 1993, 127]. Übeydi, irfani mahiyeti “dilpisend” – gönüle hoş gelen deyimlerle bedii ifade etmeye erişmiştir. Onun aynı anlamdaki rubaileri, “Mahdumi azem” adıyla tanılmış Hazret Mahdumi Mevlana Kasani, yani Hoca Ahmet bin Mevlana Celaliddin Kasani’nin de dikkatini kendine çekmiştir. Hazret Mahdumi Mevlana Kasani, Übeydi’nin aşağıdaki farsça rubaisine şerh yazmış hem de yazarın makamını da onda beyan etmiştir:

Ehvali nim, ey dost, yake-du binem,
Her çiz, ki binem, heme bo ö binem.
Müstağrik-i “hu” çünan shüdem der heme hal,
“Hu” göyem-u, “hu” bişnavem-u, “hu” binem [Нисорий 1993, 23].

Mazmuni:

Ey arkadaş, yarım durumumu bir-iki görüyorum.
Neyi gördiysem, gördüklerimin hepsini onunla birlikte görüyorum.
Tüm durumda da “hu”ya o kadar batıyorum ki,
Sadece “hu” diyorum, “hu”yu dinliyorum, “hu”yu görüyorum.

“Tahlil”, “telkin”, “tefsir” ve “tevil” gibi terimler, mahiyet itibarıyla “şerh”e yakın anlamda kullanılıyor. Onlar arasındaki ortaklık, Rahmani kelamı ya da bedii, bilimsel, felsefi, dini, tasavvufi eserleri bilim dalı uzmanları, iri araştırmacı bilginler tarafından okuyucuya anlatmada tezahür ediyor. Aynı zamanda onların arasında belli bir farklarda mevcuttur. Bu gibi ayrımlar, ilk önce anlatılması nazri itibara alınan kaynaklara bağlı oluyor. Kurani Kerim ayetlerinin anlatımına nispeten “tefsir”, “tevil” terimleri, ilmi, bedii eserlere nispeten ise “şerh”, “tahlil”, “telkin” terimleri kullanılıyor.

2. Şerh yapma kavramının tefsir ve teville ortak yönleri ve özellikleri

“Tefsir” ve “tevil” terimleri, şerhe bir kaç nitelikleriyle karşılıklı yakınlıkta bulunursa da, onların arasında farklılıklar da mevcuttur. Bunun için ilk önce tefsir hakkında belli bir düşüncelere sahip olmak lazımdır. “İzah etmek”, “açıklama” ve “her bir kelimeden gözlenen amacı açıklama” anlamlarını taşıyan tefsirin mahiyeti, Rahmetullah Hafız Abidov’un “Kuran ve Tefsir İlimleri” kitabında mümkün kadar genişçe izahlanmıştır. Yazar, Kurani Kerim’in kelimesi kelimesine uygun tercümesi ve manevi tercümesi üzerinde fikir yürütürken, ayrımların ayetleri kelimesi kelimesine uygun durumda çevirilse de, onu anlamak mümkün olduğunu, bu

gibi çevirinin “*tercüme-i bilmisil*” (“gerçek tercüme”) ve “*tercüme-i bigeyril-misil*” (“gerçek olmayam tercüme”) gibi çeşitleri olduğunu söylemiştir. Kuran’ın manevi tercümesinde ise onun ayetleri başka dilde yorumlanıp, anlamları açıklanır. Bu iki çeviri arasındaki fark, Rahmetullah Hafız Abidov tarafından “El-İsra” surasının 29.ayeti örneğinde belli edilir. Yazar, ayetin anlamının gerçek çeviride “*Elini boynuna bağlaya bırakma ve onu çok uzun yaparak uzatma*” [Обидов 2003, 57] tarzında gülünç ve kesin olmayan bir manayı anlatmasını, manevi tercümede ise ayet anlamı, “*Hayır ve ihsanda aşırı derecede cimrilik yapma ve savurganlığa yol bırakma*” [Обидов 2003, 57] şeklinde anlaşılır bir mana ifade etmesini belirlemiştir.

“Kuran ve Tefsir İlimleri” kitabında tefsir ve manevi tercüme arasında bir kaç uygunlukların olduğu kaydedilmiştir. Ona göre, tefsir ve manevi tercüme aynı bilim dalında gerekli ilimlere sahip olan çeviren ve müfessirler tarafından yerine getirilir, onlar, hedis ilmi, arap dilini mükemmel bilmeleri lazım olduğu gibi bir kaç faziletlere sahip olduklarıyla Allah’ın muradını insanlara anlatmaya çaba gösterirler. Tefsir dilinin Kuran-ı Kerim’in dilinde olması, onun manevi tercümeden farklı, kendi özelliğidir. Rahmetullah Hafız Abidov, tefsirle bağlı olan Ebu Heyyan, İmam ez-Zerkeşi gibi bir çok bilginlerin tariflerine dikkatı çekerek, onları aşağıdaki gibi genelleştirir: “*Tefsir, Kuran-i Kerim ayetlerinden Allah’ın muradını insanın kendi aklı derecesine anlayarak, başkalarına da anlatabilmesidir*” [Обидов 2003, 58]. Bu genel sonuç, tefsir hakkında belli bir izlenimi oluşturmaya hizmet etse de, İmam es-Süyüti’nin “El-İtkan” eserinde bazı bilginlere nispeten kullanılan aşağıdaki tarif, Kuran-i Kerime ait ilimlerin nasıl oluştuğu hususunda bilgi vermesiyle çok önemlili ediliyor: “*Tefsir, oyetlerin nazil olması, onların sebepleri, öyküler, Mekke’de nazil olan ayetlerle Medine’de nazil olan ayetlerin tertibi, mühkem (manası belli olan) ve müteşabih (tevile gereksinimi olan), nasih (hükümü kaldırıcı) ve mensuh (hükümü kaldırılan), ayetlerin özelliği ve genelliği, mutlak ve mukayyet olduğu, mücmeli ve musaffari, helal hakkında ve haram hakkında olduğu, veda va vait olduğu, emir ve nahi hem de ibret olacak ayerleri öğrenmektir*” [Обидов 2003, 58].

Bu tarifte ayetlere has olan nitelikler kendi ifadesini bulmuştur. Onları tefsir etmeye nasıl ilimlere dayanmanın mümkün olduğu, Ebu Heyyan tarifinde belli bir biçimde beyan edilmiştir: “*Tefsir öyle ilimdir ki, onunla Kuran sözlerinin nasıl nutuk edilmesi (kıraat ilmi), o kelimelerin neye delalet etmesi (sözlük ilmi), her bir kelime ve cümlenin hükümleri (serf, nehv, beyan ve bedi ilimleri), cümlelerin kendinden aracasız anlamıcı manaları (gerçek ve mecaz ilmi), bununla birlikte, nasih ve mansuh ayetler, ayetlerin nazil olma sebepleri hem de tarihi öykülerden gözlenen amaçlar öğrenilir*” [Обидов 2003, 57-58].

Kuran-i Kerim, çoğunluğu ilimsiz, geri kalmış olan bir kavime nazil edildiyse de, onların arasında çok güzel konuşma yapmasıyla ünlü olan şairler de mevcuttu. Bu gibi insanlar, arap diline ait *belagat – iyi konuşma, sözle inandırma yeteneği* hem de *fesahat – anlatışta düzgünlük ve açıklıkla birlikte amaca uygunluk* gibi bilimlerden iyice haberdar olmuşlardı. Bununla birlikte, onların sanatsal icadında kelimelerin mecazi, kinayeli anlamları, kendi ifadesini bulmuştu. Kuran-i Kerim de bu gibi bediiyat bakımından işlenip yetkinleştirilen bir dilde, belagat ve fesahatta gayet mükemmel, insan tarafından icat edilmesi aykırı olan üslupta nazil edilmişti. Dolayısıyla ondaki ayetlerin mahiyetini sahabelerin çoğunluğu da derin anlama olanağına sahip olmamışlardı. Bu gibi yeteneklik Paygamberimiz Muhammet (s.a.v.)’a “Kıyamet” surasının 17-19.ayetlerinde itiraf edildiği gibi Allah tarafından inam edilmişti: “*17. Zira onu (sizin gönlünüze) toplamak da, (dilinizde) kıraat ettirmek te Bizim üzerimizdedir. 18. Bes, ne zaman Biz (yani Jebrail melek), onu (yani her bir vahiyi) okup bitirdiğimizden sonra siz de onu okumaya takip edin! 19. Sonra onu – Kuran’ı beyan etmekte, elbette, Bizim*

üzerimizdedir” [Куръони карим 1992, 593]. Dolayısıyla sahabeler, mahiyeti anlanmayan ayetlerin manasını Peygamber (s.a.v.)a sorarak, anlamaya çaba göstermişler. Bundan dolayı Kuran ayetlerini tefsir etmek ilk önce Muhammet (s.a.v.), taraflarından oluşturulmuştur. Kuran tefsirine adanan hadisler, çok değerli kaynak olduğu için sahabelerin tefsirlerinde Kuran’ı hadislerle tefsir etme usulundan da yararlanmışlar [Обидов 2003, 64-65].

Sahabelerin arasında Kuran’ı tefsir etmekle şöhretli olanlar çok azdır. Önceki onlukta ilk önce dört halifenin adları geçer. Halife Umar ibn el-Hattap (r.a.)’nın Kuran ayetlerinin tefsirinde çok mahir oldukları, ondaki remzi işaretlerin mahiyetini derin anladıkları hakkında bir kaç rivayetlerin mevcut olduğu uğurlandır. Özellikle “Maide” surasının 3. ayeti nazil olan bir dönemde, tüm sahabelerin “Dinimiz müemmel oldu”, - diye sevindikleri halde, o zatın “*Bu haber sevince değil, musibete, yani Peygamber (s.a.v.)’ın vefatlarına işare*”, - diye ağladıkları, bu olaydan sonra Muhammet (s.a.v.)’ın aşağı yukarı 81 gün yaşadıkları hakkındaki rivayet [Обидов 2003, 61] fikrimizin gerekçesi olabilir. Kuran’ı tefsir etmede Hazreti Ali (r.a.)’ya bağlı olan rivayetlerin nispeten çoğunluğu oluşturduğu ayrıca önem taşır. Tefsir babında Paygamberimiz (s.a.v.)’ın amcazadeleri Abdüllah ibn Ebbas (r.a.), şöhretli bir müfessir sıfatında saygıya değerlidir.

İbn Ebbas, tefsir ve tevillerde ilahi kitaplardaki rivayetlerden, Kuran ayetlerinde az kullanan kelimelerin manasını belirleştirmekte ise cahiliyet dönemi şairlerinin şiirlerinden yararlanmıştır. İki yüzden fazla rivayetlerde İbn Ebbas’ın şu gibi şiirlerden yararlandığı hakkındaki bilgiler verilir [Обидов 2003, 67-68].

“Kuran ve Tefsir İlimleri”nde “geriye dönmek” anlamını taşıyan tevilin ayetlerde “tefsir ve teyin”, “afiye ve akıbet”, “beşaretin gerçekleşmesi”, “rüyanın tabiri”, “oluşan işin sebebi” gibi anlamlar taşıdığı kayıt edilmiştir. Ona göre, eski çağ bilginleri, tefsir ve tevil terim olarak aynı anlamı kapsayan kavram olarak telkin etmişlerdir. Sonradan, özellikle fıkıh – islam hukukuyla uğraşan bilginler tevil “kelimenin kuvvetli anlamından güçsüz anlamına dönme” tarzında tarif etmişler. Bu tariftten birden fazla anlamı olan kelimeye bağlı kendi ve mecaz anlamlarının belli bir ayet metninde gerçekleşmesi hususunda fikir yürütüldüğünü hissetmek mümkün. “Güçsüz anlam” olarak kelimenin mecaz anlamı nazarıtibara alınır. Allah’ın kelamında da Onun muradı ifadesinde kelimenin mecaz anlamı nazarıtibara alındığını belli bir gerekçelere göre tanıtlamak gerekir, yoksa tevil, fasit – bozulmuş, uygunsuz üretilmiş oluyor. Tevilin tefsirden yine bir farkı, Paygamberimiz Muhammet (s.a.v.) ve büyük sehabalardan *menkul* – nakil edilen anlamlardan başka, *müstenbat* – metinden icihatla (özenle) anlanan manalara gereksinim olduğuna bağlı olacaktır.

3. Şerh yapma kavramının tahlil ve telkinle ortak yönleri ve özellikleri

Şerhle genel nitelikleri mevcut olan, bedii ve bilimsel eserlerin anlatılmasına nispeten kullanılan tahlil ve telkin terimlerinin de kendine has özellikleri mevcuttur. Mesele, tahlil, arapça kelime olarak, “parçalama”, “ufaklama”, “yok etme”; “eritme”; “çözme”, “halletme” gibi anlamları taşıyor. Onun terim olarak manasında da yukarıdaki anlamlarla bir çeşit bağlantılı cihetleri vardır. Tahlil ilmi, felsefi, dini, irfani, didaktik, badii eserlere nispeten kullanılır. Onun sadece bedii eserlere nispeten kullandığına aşağıdaki gibi açıklama yapılmıştır: “... edabi eserin mana-mahiyetini idrak etme, onun bir bütün estetik hadise sıfatındaki mevcut olduğunu çeşitli yöntemlerde öğrenerek kendi özelliklerini açıklama ve değerini belirtmeye yönetilen hüssi-intelektüel bir faaliyettir” [Куронов ва бошқалар 2013б 52]. Rusça “analiz” kelimesiyle aynı anlamı taşıyan tahlil, bütünü anlamak için ilk önce onu bölüklere ayırmakla iş görür. Bölüğün

bütünle bağlantısı, onun yapısal kısım sıfatındaki mahiyeti, başka bölüklerle bağlantısı gibi sorunları öğrenmeyi nazariitibara alır. Tahlil, şerhe nispeten çok geniş bir kavramdır. Bu ona verilen tariften de belli oluyor. Tahlilin şerh gibi *edabi eserin mana-mahiyetini idrak etmeye* yöneldiği onun bir cihati sayılır. Tahlil kapsamının geniş olduğu, badii eserin bir bütün estetik hadise sıfatında mevcut olduğunu çeşitli yöntemlerde öğrenmesine tezahür eder. Mesela, badii eser filolojik cihattan tahlil edilirse, o tarihi-karşılaşmalı, karşılaşmalı-tipolojik, dilsel ve şiirsel gibi bir kaç yöntemlerde tahlil edilebilir. Ya da eserin bedii yapısı bakımından tahlil etmeyi göz önüne getirmekle onun filolojik yönde tahlil etme metotlarının çok olduğunu anlamak mümkündür. Bununla birlikte bedii eser didaktik cihatina göre de tahlil edilir. Onda kesin bir eserin belirli bir vakitte öğrenmen-öğrenci işbirliğinde tahlili oluşturulur.

Tahlil ve telkin arasındaki yakınlık, tahlil sürecinde telkine has amellerin uğurlamasına tezahür ediyor. Arap dilinde “*anlatma*”, “*öğretim*” gibi anlamları taşıyan telkin rusça interperetatsiya ile aynı anlamda kullanılıyor. “*Geniş anlamda “telkin” kelimesi, başka bir kişi tarafından söylenen cümle ya da yazılan eser ... manasını anlama, onu belli bir bütünlükte anlama ve anlattırma ... manalarını taşıyor*” [Куронов ва бошқалар 2013, 52]. Ünlü edebiyatçı N.Kamilov’un aşağıdaki düşünceleri, tahlil ve telkinin şerhden farklı belli bir yönlerine kesinlik giritme bakımından önemlidir: “*Badii eser, özellikle gazele şerh yapmanın kendi özellikleri var. İlk önce şunu söylemek gerekir ki, şerh, bu her zaman eserin özünü anlamak için bir yardımcı araçtır, o hiç bir zaman şair eserinin yerine geçemez. Şerh, şu gibi tam anlamıyla edabi tenkit ya da araştırma da değil, gerçi onda araştırmaya ait ve interpretatsiyon özellikler olsa da bile. Şerhin öne gelen amacı ... eserin (bu cümleden gazelin) zor deyimleri, çok anlam taşıyan karmaşık yerlerini basit bir biçimde anlatmaktır. Dolayısıyla kadim şerhlerde çoğunlukla terimlerin, tasavvufi-irfani deyimlerin çekirdeği çakmağa dikkat edilmiştir. Bu gibi eserden esere, çağdan çağa geçen kavramların mana değişimleri, timsal ve temsilleri açıklanmıştır*” [Комилов 2012, 3].

Vurgulama gerekiyor ki, tahlil ve telkin de, şerh gibi bedii, bilimsel, felsefi, tasavvufi eserleri anlamak için bir araçtır. Şerhte araştırmada bulunduğu gibi çözümlemeli düşüncelere yer verilse de, onlar, çoğunlukla okuyucuya tanış olmayan terimler, tasavvufi-irfani deyimler, timsal ve temsiller, yapıcı dönemi ruhunun mahiyeti üzerinde yapılmış olur. Aynı niteliklere göre şerh yapma yöntemi, bedii, bilimsel, felsefi, tasavvufi eserlerin tahlili sürecinde de karşılaşır. Mesela, A.Heyitmetov’un “Nevayi lirikasi”, Y. İshakov’un “Nevayi’nin ilk lirikasi”, “Nevayi poetikası” gibi kitaplarında büyük şairin nazımda yazılan eserleri üzerinde kesin bir sorunla ilgili tahliller yapılırken, onlardan seçilmiş örneklerin imkan kadar kısa şerhlerinin üretildiğine rastlamak mümkün. Bu cümleden, A.Heyitmetov’un “Nevayi lirikasi” kitabında bir kaç gazeller sırasında Ali Şiir Nevayi’nin “*Tomida ermas kabutar xayli bir jur’at bila*” mısrasıyla başlayan gazelinin dışinsel ve bedii bakımdan çok açık ve kesinliği kanıtlanma gibi bir kaç özelliklerini öne almak amacıyla bu gazelin kısaca şerhine yer verilir [Хайитметов 1961, 95-96]. Bu gibi gazellerin kısaca şerhi Y. İshakov’un “Nevayi poetikası” eserinde de karşılaşır. Araştırmacı reddül-matla’nın çok önemli sayılan şiirsel göreviyi netleştirme amacıyla Ali Şiir Nevayi’nin “*Hüştürür gülgün kadeh devrinda gülbergi teri*” mısrasıyla başlayan gazeline kısaca şerh yapıyor [Исхоков 1993, 137-139]. Böylece yapılan şerhler, başka araştırma [Эшонқулов 2022, 200-215] ve makaleler de [Eshonqulov 2021, 69-86; Eshonqulov, Sodiqova. 2021, 67-85] rastlanır. Vurgulamak lazım oluyor ki, bu gibi şerhlerde gazelin içerik anlamı üzerinde bahsedilerek, bu yorumlama aracılığında araştırması tarafından koyulan sorunu çözümleme gözlenir. Dolayısıyla bu gibi kısa şerhler çoğunlukla bilim dalı uzmanları, edebiyat

muhiplerine yönetilmiş oluyor. Şerhler aynı durumda oluşturulduğunda da, ya da belli bir sorunu çözümlenmek hedefiyle üretildiğinde de, onlar, bilim dalı uzmanları, yani yorumcular tarafından yapılır. Bu yönde yeterli yetkinliğe sahip olmayan bir kişinin yaptığı şerhleri başarılı olmuyor. Tahlil ve telkinler ise çeşitli olabilir. Kimindir düşüncesi ya da bedii eseri okuyucu, öğretmen ya da araştırmacı kendi yeteneğine göre de telkin edebilir. Bunun için öğrenci ve öğrenmen işbirliğinde üretilen tahliller şifahi olarak, yukarıda vurgulandığı gibi, belli bir sura içerisinde oluşturulur. Bununla birlikte yapıcı bedii eseri yazmadan gözleyen edabi hedefi de telkin ettiğine karşılaşırsınız. Mesela, Ali Şiir Nevayi kendine kadar Hüsrev ve Şirin sevgisi kavgalarına adanarak yazılmış eserlerden “Ferhad ve Şirin”i kesin bir farklı destan olması hedefiyle kaleme aldığı aşğıdaki durumda telkin etmiştir:

Burun jam’ et nekim bo’lg’ay tavorix,
Borida ista bu farxunda tarix.
Topilg’ay shoyad andog’ bir necha so’z,
So’z aytur elga ul yon tushmag’ay ko’z.
Ani nazm etki tarhing toza bo’lg’ay,
Ulusqa mayli beandoza bo’lg’ay.
Yo’q ersa nazm qilg’onni xaloyiq
Mukarrar aylamak sendin ne loyiq.
Xush ermas el so’ngincha raxsh surmak,
Yo’likim, el yugurmishtur yugurmak.
Birovkim bir chamanda soyir erdi,
Nechakim gul ochilg’on ko’rdi, terdi.
Hamul yerda emas gul istamak xo’b,
Bu bo’ston sahnida gul ko’p, chaman ko’p [Навоий 1991, 44].

Ali Şiir Nevayi, işbu beyitlerinde seyyar süje esasında destan yazmanın kendi özelliklerinden okuyucuya haber verir. Şair kendine çağırıda bulunarak, ilk önce aynı konuda yazılan eserleri toparlap, onları öğrenmek lazım olduğunu vurguluyor. Sanatsal icat – yeni, kimse söylemelen sözü bediileştirmek, bedii ifade ettikte de aşırı incelikle okuyucuya iyice duygulandırmaktır. Büyük şair Ferhad, Xüsrev ve Şirin sevgi kavgaları konusunda yazılmış eserlerde hala aynı mevzuda söylenmeyen sözleri bulmaya ümit bağladığını beyan ediyor. İşte bu söylenmeyen sözle eserin yeni düzende kaleme alınması çok önemli sayılır. Seyyar süje taze düzenle nazım edilirse, o bir çeşit nüshalardan tamamen farklı olur. Bununla birlikte şair, kendine kadar sanatsal icat edilen bediiyet örnekleriye benzetilerek yapılmış eser yazmayı topluluğun atı artından at koşturmak ya da bir kimse çiçek bahçesine dolaşarak beğendiği çiçekleri toparlamış olursa, tekrar o bahçeden en güzel çiçekleri aramaya vakit harcamak gibi yararsız harekete benzetir. Bu gibi çekilen “zahmet”i “xush ermas” (“iyi değil”) diye değerlendirir. “*Bu bo’ston sahnida gul ko’p, chaman ko’p*” (“*Bu bostan üzerinde çiçek çok, açılan gül çok*”) mısrasında sanatsal icat alanının sınırsız olduğu ve tükenmezliğini nazariitibara alır. Oadaki “*bo’ston sahnida*” (“*bostan yüzeyi*”) istiaresi hamsa yazma geleneğindeki Ferhad, Xüsrev ve Şirin’in sevgisi hakkındaki gezici mevzuyu, “*gul*”, “*chaman*” istiareleri ise aynı

konuda hala bedii telkin edilmemiş yönlerin çok olduğunu anlatır. Klasik şairler, özellikle, Ali Şir Nevayi'nin çeşitli nazım türündeki eserlerinde şair edebi hedefinin bedii telkini ruhunda yazılan pek çok satırlara, belli bir tür örneklerine karşılaşırsanız ki, onlardan bu gibi şiirsel eserlere şerh yapma ve onları telkin etmede verimli yararlanmak mümkündür. Anlaşıldığı gibi telkine has olan nitelikler, onun belli bir eseri tahlil etme ya da bedii esere şerh yapma sürecinde de tezahür eder. Tabii ki, bundan yukarıda görüldüğü gibi yapıcının kendi edebi hedefi bedii telkin etmesi hariçtir.

Ünlü edebiyatçı N.Jumahöja gazel telkinlerini üçe tefnif etmiştir. Ama ondaki yaklaşıma dikkat edilirse, araştırmacı düşüncelerinin tahlil hususunda olduğu belli olur. Bilginin aşağıdaki görüşleri fikrimizi kanıtlıyor: “*Doğru ve mükemmel bir tahlile erişmek için belli bir ölçütlere dayanarak onu oluşturmak makul olur. Gazel tahlilinin ölçütlerini üretmek ve ona uymak ise bilim dalı uzman bilginlerinden başlayarak şimdi mütalaaaya giren okuyucuya da gereklidir. Ölçütleri kesinlemek için mevcut ve şimdi yapılacak gazel telkinlerini üç çeşite sınıflamak mümkün. 1. Kütlesel telkin. 2. İlmi telkin. 3. Ansiklopedik telkin*” [Жумахўжа 1996, 5]. Madem ki, düşünce doğru ve mükemmel tahlil üzerindeyken, onu sınıflandırmada da “telkin” değil, belki “tahlil” terimi kollanırsa, maksat hasıl olurdu. Zira, bu gibi koşullu sınıflandırmayı düşünsel-bedii cihetine göre tahlil sürecinde alınan gazellere nispeten kollamak uygun olacaktır. Bu gibi tahlillerde onları oluşturmak için araştırmacının telkinlerine de yer verilir.

Tahlil ve şerhle ilgili önemli bir ciheti de vurgulamak gerek oluyor ki, tahlil ve şerhe nispeten “mükemmel tahlil”, “mükemmel şerh” gibi değerlendirmeleri kollamak mümkün olmaz. Neden ki, tahlil ve şerhler eser yazarının edebi hedefi açıklamaya yöneltilindiğinden dolayı onda tahlil edici ya da yorumcunun öznel düşünceleri, telkinlerine yer verilir. Bu gibi telkinlerde eser yazarının muradı ne biçim doğru telkin edildiği ihtilafli olabilir

Nazım örnekleri, özellikle gazelle ilgili düşünsel-bedii tahlilin N.Jumahöja tarafından tevsiyede bulunan koşullu sınıflandırması, gerçekten bilimsel ilkelere dayanan düşünceler ürünü sıfatında önemlidir. Şerh üzerinde ise bu gibi tasnifler amelde kollanılmaz, çünkü şerhlerde açıklama, anlatma sorunu topluluğa yöneltiliğiyle karakterlidir.

SONUÇ

Gözlemlerimizden belli olduğu gibi bedii, bilimsel, felsefi, dini, tasavvufi eserlere yapılmış olan şerhler sırasında mümtaz bedii eserler şerhine de ayrıca yer verilmiştir. Mümtaz bedii eserler şerhinin *bir iri hacimli eserin bir kitap halinde şerh edilmesi, nazımın belli bir türünde yazılan esere şerh yapma* gibi geleneksel çeşitlerinin mevcut olması, özellikle bir rubaine bir risale halinde şerh yapıldığı böylece şerhlere her zaman gereksinim olduğundan kaynaklanır. Şerh, bedii eserin yerini tutmuyor, ama ondaki yorumlama eser yazarının muradına yaklaşmak bakımından çok önem taşır. Eser yazarının muradına yaklaşmak için ise o eser yazıldığı dönemin olay-hadiseleri, insanları, bilimiyle bağlılığı, yapıcısının hayatı, inançları, sanatsal icadının mahiyeti, belli bir sebeplere göre eserde dolu ayrıntıları ifade edilmeyip, şair tarafından işarede bulunan olayların gizliliği hakkında bilgiye sahip olmak lazım. Bu gibi bilgiler, tabii ki, bilim dalı uzmanları, ünlü bilginlerin tecrübeleriyle sabit oluyor. Dolayısıyla onlar ve eserin yazarı, çevireni tarafından yapılan şerhler çok değerli sayılır. Bu yüzden şerhler bilim dalı uzmanları, ünlü araştırmacılar ve bilginler tarafından yapılır. Böyle yetkinliği olmayanların yaptıkları şerhler beşerli olamaz.

Şerh anlatma, açıklama yönünde yazıldığına göre tefsir ve tevile benzeyen ilahi kelamın anlatılması nazariyeye alınan kavramlar sırasında olursa da, tefsir ve tevilin Kuran dilinde olması ve aynı ilahi kitap ayetlerine nispeten kollarına göre şerhden farklıdır. Gerçi bazen bazı incelemelerde “ayet şerhi” kelime birliği kollarılsa da, onu ayetin izahi, tefsiri anlamında kabuk etmek uygun sayılır. Şerhde tahlil ve telkine has netelikler karşılaşılabılır, ama tehlil, kendi kavramının genişliği, bilim dalı uzmanı ya da kamuya tahmin edilme karakteri ve bu gibi sınıflandırmalarıyla şerhten kesin farklı oluyor. Şerhte çoğunlukla okuyucuya anlatılması zor olan ilahi-irfani kavram ve deyimler, temsil ve timsal gibileri basit bir biçimde anlatma itibara alınır. Aynı cihetine göre şerh, komuya tahmil edilir. Şiirsel bedii eserlere yapılan şerhlerde bu gibi eserin bedii yapısı hususunda fikir yürütülse de, onda manayı açıklamaya önem verilir.

KAYNAKLAR

- Валихўжаев Б. 1994. Хожа Аҳрор тарихи. Тошкент: “Ўзувчи”.
- Жумахўжа Н. 1996. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. Тошкент: Ўқитувчи.
- Зоҳид Р. 2018. Сўфи Оллоёр “Саботул ожизин” шарҳи. Равойихур райҳон. Тошкент: Sharq.
- Исҳоқов Ё. 1983. Навоий поэтикаси. Тошкент: Фан.
- Комилов Н. 2012. Маънолар оламига сафар. Тошкент: TAMADDUN.
- Навоий А. 1991. Фарҳод ва Ширин. Мукамал асарлар тўплами. XX томлик, 8-том. Тошкент: Фан.
- Нисорий Х. 1993. Музаққир ул-аҳбоб (Дўстлар ёдномаси). Форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси. Тошкент: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти.
- Обидов Р. 2003. Қуръон ва тафсир илмлари. Тошкент: Тошкент Ислон университети нашриёт матбаа бирлашмаси.
- Очиов Э. 2013. “Соҳибқирон севиб ўқиган китоб”. Шайх Маҳмуд Шабустарий. Гушани роз. Тошкент: “Тамаддун”.
- “Рисолайи Азиза” – “Сабот ул-ожизин” шарҳи. 2000. Тузувчи Б.Ҳасан. Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.
- Шабустарий М. 2013. Гушани роз. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. Тошкент: “Тамаддун”.
- Eshonqulov H. 2021. Alisher Navoiy oshiqona g'azallarining badiiy qurilishiga oid o'ziga xosliklar. Golden Scripts/ Oltin Bitiglar. Vol. 1. 69-86
- Eshonqulov H. Sodiqova D. 2021. Muslihabegim Miskin XIX asr Buxoro adabiy muhitining iste'dodki zullisonayn shoirasi. Golden Scripts/ Oltin Bitiglar. Vol. 3. 67-85.
- Эшонқулов Х. 2022. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ поэтикаси: қиёсий-типологик таҳлил. Тошкент: “Муҳаммад полиграф”
- Қуроноф Д. Мамажонов З. Шералиева М. 2013. Адабиётшунослик луғати. Тошкент: Академнашр.
- Қуръони қарим. 1992. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Тошкент: Чўлпон.
- Ҳайитметов А. 1961. Навоий лирикаси. Тошкент: Фан.